

راهکارهای امیدآفرینی در جامعه با توجه به آیه پایانی سوره عصر

راضیه بفروئی محمدی^۱

چکیده:

یکی از ضروری ترین اموری که در جامعه کنونی ما باید ایجاد و تقویت شود، امر امید آفرینی در جامعه به خصوص میان جوانان کشور می باشد. این مهم، ضرورتی است که رهبر معظم انقلاب اسلامی نیز در بسیاری از جلسات و سخنرانی ها مورد تأکید قرار داده اند. این نوشتار بر آن بوده است، به روش توصیفی، ابتدا اهمیت امیدآفرینی در جامعه را بیان کند و سپس با استناد به آیه پایانی سوره مبارکه عصر، راهکارهای امید آفرینی در جامعه را تبیین کند. با توجه به بررسی آیه سوم سوره مبارکه عصر و مجموعه یافته ها، تقویت ایمان و اعتقاد به خداوند یکتا، نبوت، امامت و معاد، انجام عمل صالح و توصیه به حق و تواضع به صبر به صورت فردی و به تبع نشر و تقویت این ارزش ها در جامعه، راهکارهای مهم و ضروری برای ایجاد امید و امید آفرینی در جامعه شمرده شده است.

کلیدواژه: امید، امید آفرینی، جامعه، سوره عصر

(۱) طلبه سطح دو غیر حضوری حوزه علمیه خواهران مرکز قم

مقدمه:

تقویت امید در جامعه می تواند علاوه بر از بین بردن فضای خمودگی و افسردگی، بیشرا نه ای برای حرکت رو به جلوی جامعه و رقم خوردن پیشرفت های بزرگ آن باشد. رسالت آحاد جامعه، در روزگاری که دشمن، هجمه به اساسی ترین بنیان های فکری و عقیدتی ما را در ابعادی باور نکردنی دنبال میکند، شناخت دقیق عوامل قوت و کوشش برای ارتقای جایگاه آنهاست؛ موضوعی که توجه به امید آفرینی در جامعه، در صدر آن قرار می گیرد و لوازم ضروری دوران خود را برای تحقق این شاخص طلب می کند.

اهمیت این موضوع تا جایی است که مقام معظم رهبری بارها در سخنرانی ها و جلسات خود، بر آن تاکید کرده اند و برآوردن این امر مهم را وظیفه ای برای همگان دانسته و خواهان جدی گرفتن این موضوع بوده اند. همچنین امید و امید آفرینی در جامعه را ابزار پیشرفت دانسته و بر تمرکز دشمن بر این موضوع اشاره کرده اند.

در این زمینه نیز، مقالاتی با عناوینی همچونف امیدآفرینی در قرآن با تکیه بر اندیشه های جوادی آملی وعلامه طباطبایی (ره)، ارائه الگوی امید به آینده در اندیشه امام خامنه ای (مدظله العالی) و... ارائه گردیده است. بنابراین این عنوان و موضوع، به صورت خاص در این نوشتار بررسی گردیده است.

مفهوم شناسی:

امید: امید در لغت به معنی طمع کردن در چیزی است که دست یافتن بدان ممکن است. این لفظ مترادف امل است و به هر دو معانی نفی و ایجاب به کار می رود. اصطلاح امید عبارت است از تعلق دل به حصول محبوبی در آینده.^۱ امید عبارت است از توقع خیر از کسی که خیر به دست اوست. در نظرغزالی امید یکی از مقامات تصویف است که آنها را احوال می نامد.^{۲،۳} همچنین کلمه امید به آرزو، انتظار، توقع، چشمداشت، و رجا نیز معنا شده است.^۴

امید آفرینی: منظور از امید آفرینی یک حالت روانی هیجانی و شناختی است که فرد حالت پیش بینی و انتظار وقوع رویداد خوب را دارد وضمن احساس کارآیی و ثمربخشی، فرد به این باور می رسد که می تواند بهتر از قبل به کارهایش رسیدگی نماید و گرایشات رفتاری سازگار با حالت مثبت فوق را از خود بروز دهد.^۵

جامعه: گروهی از مردم که باهم وجه اشتراک داشته باشند و در سرزمینی واحد زندگی کنند. نهادی که به وسیله موسسات، افراد و کشورها برای اهداف ویژه ای تشکیل می شود. همچنین این واژه به جماعتی ساختمان از انسان ها که از سنت و یا نهادها یا ملیت یکسان برخوردارند، معنا شده است.

(۱) جرجانی، علی بن محمد، کتاب التعریفات

(۲) غزالی، محمد، احیاء علوم الدین، جز چهارم

(۳) منوچهری صانعی دره بیدی، فرهنگ فلسفی، ص ۳۷۰

(۴) فرهنگ فارسی معین

(۵) شریفی، حمید اله، مقاله راههای امید آفرینی در قرآن و مواضع آن

(۶) فرهنگ فارسی عمید

بیان اهمیت امید آفرینی در جامعه:

امید از امور فطری است که مانند هر امر فطری دیگری قابل شدت و ضعف و همچنین قابل انحراف از مسیر اصلی خود می باشد. امید در قرآن حالتی نفسانی است که فرد امیدوار را به تلاش جدی وامی دارد. وقتی افراد جامعه امیدوار باشند، همه ظرفیت های فردی و ظرفیت های جامعه رشد می کند و نیز بستر مشارکت اجتماعی در آن جامعه شکل گرفته و افزایش می یابد. امید آفرینی در جامعه، از مولفه های موثر و حائز اهمیت در پیشبرد و تعالی جامعه به شمار می آید که فقدان آن یاس، دلمردگی، افسردگی و غم را به جامعه تزریق و تلقین می کند. امید آفرینی در سایه عمل صالح و عبادت تقویت می شود. امید مشترک یک ملت و امت نسبت به آینده شان، نشان می دهد که می تواند برآمده از غرور ملی، حس وطن دوستی و اعتماد به نفس باشد. انگیزه و شوق برای تلاش، تاب آوری و تحمل مشکلات، ظرفیت آروزمندی و داشتن آرزوهای بزرگ، همگی از نشانه های یک انسان یا ملت امیدوار است.

جامعه ی امیدوار، به جلو می نگرد و آینده را روشن تر از حال می بیند . براین اساس امید بزرگترین سرمایه اجتماعی یک ملت است که به آن می بالد. بنابراین امید اجتماعی ابزاری مفهومی است که نشان می دهد چگونه می توان از وضع کنونی به شیوه مسالمت جویانه به آینده بهتری رسید و حس امید و امیدواری ، عزیمتی مطلوب از نقطه کنونی جامعه به نقطه ای موفق در راستای پیشرفت و بهبود اجتماعی است که از ایجاد یاس اجتماعی جلوگیری می کند.

در قرآن کریم آیاتی فراوان با موضوع امید و امیدواری و همچنین امید آفرینی، بیان شده است و امیدوارترین فرد را پیامبر اکرم معرفی فرموده است. پیامبر نه تنها خود فردی امیدوار بودند بلکه همیشه سعی می کردند در جمع مومنان امید آفرینی کنند و به آنها انگیزه ببخشند و این مورد به وضوح در سیره عملی ایشان به چشم میخورد. پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) در شرایط شکست و

هزیمت نیز امیدبخشی را رها نمی کردند. درغزوه ی احد که جبهه اسلام متحمل تلفات بسیار شد، پیامبراز جانب خدای متعال مامور شد، این پیام را به مومنین برسانند: (سست نشوید، ناامید نشوید و ناراحت نباشید چرا که شما برتر هستید).^۱ پیامبر شکست را مقدمه ای برای پیروزی معرفی می کنند و به جای سرزنش، تلاش میکنند یاس و ناامیدی را از مسلمانان دور کنند.

امروز نیز موضوع امید و امید آفرینی در جامعه مسلمین به حدی با اهمیت است که، مقام معظم رهبری در جلسات و سخنرانی های خود بر این امر مهم تاکید فرموده اند. طبق فرمایشات ایشان، در جنگ ترکیبی امروزه ی دشمن، هدف سست کردن اراده ی ملت و خاموش کردن امیدهاست، به خصوص خاموش کردن شعله ی امید در دل جوانان و مایوس کردن آنها ، و یاس و ناامیدی موجب دو قطبی شدن جامعه و بی ثباتی و ناامنی کشور می گردد.^۲ همچنین ایشان امیدآفرینی در جامعه را یکی از شاخصه ها و مولفه های ایران دوستی و از مهم ترین عوامل پیشرفت و حرکت رو به جلوی جامعه امروزی دانسته اند.^۳ امام خامنه ای (مدظله العالی) امید آفرینی در جامعه را از مهم ترین وظایف مسئولین و آحاد مردم دانسته اند، به طوریکه در دیدار با مقامات دولت سیزدهم، ائمه جمعه سراسر کشور، ورزشکاران و قهرمانان ورزشی، تشکل های دانشجویی، نخبگان و استعدادهای برتر علمی، اعضای مجلس خبرگان و... بر این امر مهم تاکید کرده اند.

(۱) سوره مبارکه آل عمران، آیه ۱۳۹

(۲) بیانات رهبری در اجتماع زائران و مجاوران حرم مطهر رضوی ۱۴۰۲/۱/۱

(۳) بیانات رهبری در دیدار مردم اصفهان ۱۴۰۱/۰۸/۲۸

راهکارهای امید آفرینی در جامعه طبق آیه پایانی سوره عصر^۱:

سوره مبارکه عصر که شامل سه آیه می باشد. در آیه ی اول قسم به عصر داده شده است و در آیه دوم نوع انسان مورد خطاب قرار می گیرد،^۲ که در حال خسارت است. آیه سوم نسبت به آیه پیشین استثنا دارد و می فرماید بجز دسته ای از انسان ها که قرآن چهار صفت برای آن ها ذکر می کند. یعنی کسانی که این چهار صفت را دارند: یک : (آمنوا)، ایمان آوردند. دو: (و اعملوا الصالحات) اعمال صالح را انجام می دهند. سه: (تواصوا بالحق)، یکدیگر را تواصی به حق می کنند. چهار: (تواصوا بالصبر) همدیگر را در مسیر حق دعوت به پایداری می کنند.^۳ این چهار صفت اشاره شده، با ایجاد امید در فرد و جامعه رابطه مستقیم داشته و هرچه این ارتباط عمیق تر باشد، این صفات شایسته، بیشتر تقویت شده و به تبع آن، امید هم قوت بیشتری می یابد که برای شرح بیشتر رابطه امید و با هر صفت به طور جداگانه بررسی شده است.

(۱) (إِلَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَتَوَّصُوا بِالْحَقِّ وَتَوَّصُوا بِالصَّبْرِ)

(۲) (طباطبایی، محمدحسین، المیزان فی تفسیر القرآن، جلد ۲۰، صفحه ی ۳۵۶)

(۳) (تاملات قرآنی در پرتوی معارف اهل البيت عليهم السلام جلد ۲ صفحه ۲۵، میرباقری، سید محمد مهدی، قوم، تمدن نوین اسلامی ۱۳۹۵)

إلا الذين آمنوا :

در تحلیل نسبت میان ایمان و امید، می توان ایمان را ریشه و مبنای شکل گرفتن امید در جامعه دانست. ایمانی که یک امر قلبی است و به رابطه انسان با خداوند متعال بازمی گردد. طبق فرمایشات رهبر معظم انقلاب، تقویت ایمان و امید در جامعه می تواند علاوه بر درآوردن افراد از فضای خمودگی و افسردگی، پیشرانه ای برای حرکت رو به جلو جامعه و رقم خوردن پیشرفت های بزرگ آن باشد. رسالت آحاد جامعه در روزگاری که دشمن هجمه به اساسی ترین بنیان های فکری و عقیدتی ما را در ابعادی باورنکردنی دنبال می کند، شناخت دقیق عوامل قوت و کوشش برای ارتقای جایگاه آن ها، موضوعی است که توجه به ایمان و امید در صدر آن قرار می گیرد و لوازم ضروری دوران خود را برای تحقق این دو شاخص طلب می کند.

در ارتباطات اجتماعی، آن چه به عنوان شاخصه ایمان شناخته می شود، بیشتر امور مناسکی است، اما در روایات اسلامی، شاخص ایمان را اخلاق دینی معرفی کرده اند. منظور از اخلاق نیز، هم اخلاق اجتماعی و هم اخلاق فردی و خانوادگی است. بنابراین یکی از راهکارهای تقویت ایمان، به عنوان تقویت کننده امید و امیدآفرینی در جامعه، تقویت اخلاق در لایه های گوناگون اجتماعی است.

عبارت (آمنوا) در آیه پایانی سوره مبارکه عصر به سه نوع ایمان اشاره دارد: ایمان به خدای یکتا، نبوت و امامت و ایمان به معاد و ایمان به انجام عمل در دنیا^۱، ایمان و یقین به وجود یکتای حق تعالی موجب توکل و امید در انسان به بارگاه باری تعالی می گردد.

(۱) مطهری، مرتضی، آشنایی با قرآن ۱۴، صفحه ۱۸۳

در جامعه‌ای که افراد توکل بر خداوند دارند، بر علم، حکمت، قدرت و تدبیر الهی در عالم هستی اعتقاد دارند و با این اعتماد و اعتقاد، در تمام حالات و رفتار خود حضور آگاهانه و قدرتمند خدا را در تمام مراحل زندگی احساس می‌کنند و در حوادث سخت زندگی، خدا را به‌عنوان تکیه‌گاه محکم مطمئن و پشتیبان قوی می‌بینند، از این‌رو هرگز دچار شک و تردید و اضطراب و ترس نمی‌شوند و کارهایی که از مدیریت و توان او خارج است به خدا واگذار می‌کنند.، در نتیجه از آرامش و امید در زندگی برخوردار هستند. ایمان و اعتقاد به نبوت و امامت نیز راه‌گشا و هدایت‌کننده انسان‌ها، برای زندگی همراه با امید خواهد بود. و اما ایمان به معاد (ایمان به آخرت) است که موجب تقویت امید به عاقبت خیر در جهان دیگر است. در این خصوص یکی از مهم‌ترین راهکارهای دستیابی به آرامش و افزایش امیدواری، نگرش مثبت به مرگ و معاد است. باید به‌جای نگاه منفی به مرگ، نگرش مثبت را جایگزین کنیم. بنابراین معاد باوری از چهارزاویه سبب تقویت امید و امیدواری می‌شود:

- الف. جاودانه گرایی: نخستین گام در بهره‌گیری از معاد برای تقویت امید و امید آفرینی، آن است که مرگ را فنا و نابودی ندانیم.، بلکه آن را پلی بدانیم که ما را از دنیا به آخرت انتقال می‌دهد.
- ب. اعتدال بخشی: یاد معاد و اعتقاد به رستاخیز، روح حیوانی انسان را تعدیل داده و هوس‌های کاذب را مهار می‌کند و روح انسان را تقویت می‌کند.
- ج. افزایش آستانه تحمل: زندگی در دنیا به شکلی محسوس و غیر قابل انکار، آمیخته با مشکلات و گرفتاری‌ها است. شخصی از امام صادق (علیه السلام) پرسید: انسان چه زمانی راحتی را پیدا می‌کند؟ حضرت پاسخ دادند: (عند أول يوم من یسیروا فی الجنة) روزی که در بهشت قرار می‌گیرید. یعنی در دنیا به دنبال راحتی مطلق نباشید و در بهشت به آن خواهید رسید.^۱

(۱) حسن بن علی ابن شعبه حرانی.، تحف العقول ج.، صفحه‌ی ۳۷۰

د. شفاعت: چهارمین اثر باورداشت معاد در افزایش امید و امیدآفرینی، شفاعت در قیامت است. اعتقاد به شفاعت باید با توجه به شروط آن باشد تا موجب امید کاذب و در نتیجه گناه نشود. اگر به معنای صحیح شفاعت و شرط های آن توجه شود، نه تنها عامل تکرار جرم نمی باشد، بلکه می توان آن را از عوامل کاستن گناهان برشمرد. اعتقاد به شفاعت پنجره ای به سوی روشنایی امید و امید آفرینی به روی مؤمن به معاد می گشاید و فرد را به کنترل خود و حتی جبران گذشته اش تشویق می کند. از امام باقر(علیه السلام) پرسیدند: کدام آیه در کتاب خدا امیدوار کننده تر است؟ حضرت فرمودند: (امید بخش ترین آیه قرآن این است (وَلَسَوْفَ يُعْطِيكَ رَبُّكَ فَتَرْضَى)^۱ و به زودی پروردگارت چیزی به تو عطا می فرماید که خشنود شوی. آن چیز شفاعت است و به خدا قسم شفاعت است به خدا قسم شفاعت است.)^۲ و اما ایمان سوم اشاره شده در عبارت آمنوا، ایمان به انجام عمل صالح در دنیا است که این نوع ایمان ، ذیل شرح عبارت (و عملوا الصالحات) توضیح داده خواهد شد.

و عملوا الصالحات: ایمان به انجام عمل صالح در دنیا، در صورت وجود ایمان به خداوند یکتا و نبوت و امامت و همچنین ایمان به معاد ایجاد می گردد. ایمانی که موجب می شود فرد، امید و تلاش و پویایی در جلب رضایت حق و میل به داشتن آخرتی سعادت مند را دارا باشد. امید یک حالت پرارزش درونی است که مایه آن را خداوند در وجود انسان قرار داده است. البته ایمان و امید بدون عمل و کار و زحمت، بی ارزش و سراب است و امید با عمل، میوه و ثمره دارد.

(۱) آیه (۵)، سوره مبارکه ضحی

(۲) تحقیق محمد کاظم، فرات بن ابراهیم کوفی. ، تفسیر فرات الکوفی صفحه ۵۷۱

امید به رحمت خدا بدون انجام عمل صالح، بدون انجام واجبات دینی، و مستحبات، یک امید شیطانی محسوب می‌شود. در حقیقت امید، با عمل و تلاش و درطول آن توکل به خدا میوه و محصول می‌دهد. اگر انسانی در طول عمر خود با عمل صالح و با انجام فرایض دینی و اخلاقی، هنوز از رحمت و فضل خداوند ناامید باشد و نسبت به رحمت خدا شک و تردید داشته باشد، خداوند آن را در زمره کافران قرار می‌دهد. زیرا این انسان هنوز به وعده‌های الهی و انبیاء خدا اعتقاد پیدا نکرده است. در آیه ۲۹ سوره فاطر، سه عمل صالح بیان شده است که انجام آن‌ها تجارتی پرسود در پی خواهد داشت و اثر آن آرامش بخشی و امید آفرینی است. خداوند می‌فرماید (إِنَّ الَّذِينَ يَتْلُونَ كِتَابَ اللَّهِ وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ وَأَنْفَقُوا مِمَّا رَزَقْنَاهُمْ سِرًّا وَعَلَانِيَةً يَرْجُونَ تِجَارَةً لَّنْ تَبُورَ. کسانی که کتاب الهی را تلاوت می‌کنند و نماز را برپا می‌دارند و از آنچه به آنان روزی داده‌ایم پنهان و آشکار انفاق می‌کنند، تجارتی (پرسود و) بی‌زیان و خالی از کساد را امید دارند.) تلاوت کتاب الهی، اقامه نماز و انفاق مخفیانه و آشکار، سه عمل مهمی هستند که در اصلاح روابط اجتماعی و آرامش بخشی و امید آفرینی مؤثر انسان و به تبع آن امید آفرینی در جامعه تأثیر دارد. تلاوت قرآن باعث افزایش نور معرفت در دل انسان نسبت به خودش می‌گردد همچنین اقامه نماز موجب ارتباط عمیق انسان با خدای متعال می‌شود. طبعاً کسی که با خود و پروردگار خویش ارتباط درست و عمیق داشته باشد از آرامش و امید و امید آفرینی بیشتری برخوردار خواهد بود. از آثار انفاق نیز تقویت پیوند انسان با دیگران است انفاق گر با انفاق خود انگیزه خودش را برای افزایش سطح ارتباط با دیگران نشان می‌دهد در نتیجه این انفاق، موجب آرامش دل امیدواری در وجود او و دیگر افراد جامعه می‌شود.

و تواصلوا بالحق: تواسی از مادی وصیت است. وصیت یعنی توصیه کردن، سفارش کردن، تأکید کردن و تذکر دادن. تواصلوا در قالب باب تفاعل است و به معنای سفارش طرفینی و به صورت یک جریان

عمومی می‌باشد.^۱ پس عملی اجتماعی و مربوط به جامعه می‌شود. و اما تواصی به حق: حق شیء حتمی و ثابت است راغب می‌گوید حق در اصل به معنی مطابقت و موافقت است.^۲ ایمان به پروردگار و نبوت و معاد و امامت و نیز انجام عمل صالح مصادیق حق هستند که همراه با تقویت این اعتقادات در امر خودسازی و دیگرسازی، موجب گسترش این ارزش‌ها در سطح جامعه می‌گردد. به همین خاطر آیه پایانی سوره عصر به تواصی حق سفارش کرده است چون به تبع تقویت ایمان و توصیه به انجام اعمال صالح و نیک در جامعه، بین افراد جامعه، تعامل و تعاون و همدلی ایجاد می‌گردد که نتیجه‌ای جز امیدآفرینی در جامعه نخواهد داشت.

نتیجه‌گیری:

امید یکی از بزرگ‌ترین نعمت‌های الهی و محرک انسان، برای رسیدن به آمال و آرزوهایش است و نیز ملازم روانی زندگانی و رشد است که با احساس و آگاهی، همراه و تضمین‌کننده تکامل و پیشرفت جوامع بشری است. امید و امید آفرینی در جامعه امروزی از ضرورت برخوردار بوده تا جایی که رهبر معظم انقلاب اسلامی بارها به ضرورت اجرایی شدن این مهم تأکید کرده‌اند رهنمودهای قرآنی کامل‌ترین نشان‌دهنده راه و هدایت‌کننده برای بشر بود که برای امری مهم و مورد تأکید امید و امید آفرینی راهکارهایی بیان نموده است. در قرآن کریم برای ایجاد امید، گزاره‌های اعتقادی و رفتاری متعددی مطرح شده است که توجه به آن‌ها ضمن ایجاد امید، به تحکیم و غنی سازی آن کمک می‌کند.

(۱) قرائتی، محسن، تفسیر نور

(۲) قریشی، سیدعلی اکبر، تفسیر احسن الحدیث، جلد ۱۲، صفحه‌ی ۳۴۴

طبق بررسی آیه‌ی پایانی سوره‌ی عصر دریافتیم که ایمان و اعتقاد به یگانگی خدا، معاد، نبوت و امامت و همچنین تقویت ارزش‌های اخلاقی مبنی بر ایمان از راهکارهای معرفتی قرآن برای امید آفرینی در افراد جامعه است. همچنین قرآن کریم جهت القای امید در آدمی، در حوزه رفتاری، عواملی چون ذکر و یا یاد خدا، توبه، هجرت و جهاد و دفاع و انفاق و... که از اعمال صالح محسوب می‌شوند، برشمرده است. در ادامه بر توصیه به حق و تذکر و توصیه به صبر در جامعه مؤمنان تأکید شده‌است که تمامی این امور و ارزش‌ها موجب ایجاد و تقویت امید در فرد و بالتبع در جامعه می‌گردد. امید است با چراغ راه قرار دادن آیات قرآن در خصوص امید و امیدآفرینی در جامعه، این امر ضروری در جامعه کنونی، ایجاد و تقویت گردد.

منابع:

- (۱) قرآن کریم
- (۲) (ابن شعبه حرانی، حسن بن علی، تحف العقول، ویراستار: سیدباقر میرعبداللہی ناشر :
مؤسسه فرهنگی دارالحدیث زبان: فارسی، سال چاپ ۱۳۹۳، نوبت چاپ ۵)
- (۳) (جمیل صلیبا، منوچهری صانعی دره بیدی، فرهنگ فلسفی، انتشارات حکمت - تهران، چاپ:
اول ۱۳۶۶ هـ ش)
- (۴) (شریفی، حمید اله، مقاله راههای امید آفرینی در قرآن و موانع آن، ۱۳۹۳/۶/۲۲)
- (۵) (طباطبایی، محمدحسین، المیزان فی تفسیر القرآن، ناشر: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به
جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، سال چاپ ۱۳۸۳، نوبت چاپ ۹)
- (۶) (علی بن محمد جرجانی، کتاب التعریفات، چاپ ابراهیم آبیاری، بیروت ۱۴۰۵/۱۹۸۵ هـ ق)
- (۷) (عمید، حسن، فرهنگ فارسی عمید، ناشر: امیرکبیر، نوبت چاپ ۶ سال چاپ ۱۳۷۵)
- (۸) (غزالی، محمد، احیاء علوم الدین، بیروت، ۱۴۰۳ ق/ ۱۹۸۳ م، جز چهارم)
- (۹) (فرات بن ابراهیم کوفی، تفسیر فرات الکوفی، تحقیق محمد کاظم، چاپ اول، تهران، وزارت
الثقافه و الارشاد الاسلامی مؤسسه الطبع والنشر، ۱۴۱۰ قمری)
- (۱۰) (قزائتی، محسن، تفسیر نور، تهران، مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن، چاپ ۱۱، ۱۳۸۳ ش)
- (۱۱) (مطهری، مرتضی، آشنایی با قرآن ۱۴، تهران، انتشارات صدرا، چاپ هشتم، اردیبهشت ۱۴۰۱)
- (۱۲) (معین، محمد، واژه نامه فرهنگ و کتب مرجع، فرهنگ فارسی معین، نشر کتاب آراد)
- (۱۳) (میرباقری، سید محمد مهدی، تاملات قرآنی در پرتوی معارف اهل بیت علیهم السلام،
نشر تمدن نوین اسلامی ۱۳۹۵)
- (۱۴) سایت khamenei.ir